

TIDEN FØR FLUGTEN

Umiddelbart efter den tyske besættelse af Danmark besluttede man i de jødiske kredse, at den eneste måde at undgå samme skæbne som trosfællerne syd for grænsen på, var at leve i så stor ubemærkethed som muligt. Jødiske tidsskrifter ophørte med at udkomme, og enhver handling, der kunne bringe den jødiske menighed i besættelsesmagtens søgelys blev på det kraftigste imødegået.

For Hechaluzeleverne var problemstillingen en noget anden.

Herom skriver Julius Margolinsky:

«I modsætning til situationen i andre af tyskerne besatte lande blev vore chavarims forhold absolut ikke forværret, men tværtimod betydeligt forbedret.

Dette hang sammen med, at efterhånden som årene gik, ændredes deres arbejdsbetingelser, omend ikke officielt, så dog reelt, og omkring tiden for flugten til Sverige havde de fleste opnået samme lønforhold som danske landarbejdere, eftersom de nu rent arbejdsmæssigt fuldtud stod på højde med deres danske kolleger.

Men var deres økonomiske forhold end forbedret, levede de fleste givetvis under et stærkt psykisk tryk foranlediget ved den almene situation i den jødiske verden i disse år; usikkerheden eller den sørgelige vished om deres nærmestes skæbner, de slette udsigter for en snarlig Alijah og andre personlige vanskeligheder i forbindelse med en naturlig ungdommelig virketrang resulterede i, at enkelte slog ind på veje, som skulle vise sig at være katastrofale for dem selv og bringe hele Hachscharah'en i fare...«.

Margolinsky hentyder her til to begivenheder, hvor de unge jøder, med forskelligt held, prøvede at nå frem til Palæstina:

Flugt i utide, »Der neue Weg«

»Der neue Weg« var en uformel undergruppe af Hechaluzbevægelsen i Danmark, dannet af Bertl Grass. Gruppens mål var at finde illegale veje til Palæstina, og efter en lang række eksperimenter mente man at have fundet måden. På en bestemt type jernbanevogne kunne det lade sig gøre at ligge

på jernkonstruktionen mellem hjulene. Med tilstrækkeligt forråd - og held - kunne man således nå igennem det besatte Europa til Tyrkiet og derfra til Palæstina. En del af gruppens medlemmer arbejdede på Holbækegnen, og enkelte fra Roskildeområdet havde i en kortere periode deltaget i gruppens aktiviteter. Det lyder som om, det måtte gå galt, og det gjorde det også. Bertl Grass nåede faktisk helt til Bulgarien liggende mellem hjulene på en jernbanevogn, men med den disciplin, der prægede gruppen, valgte han at gøre turen tilbage til Danmark, for at videregive sine erfaringer til kammeraterne. Det gik godt til Hamburg, men her blev han opdaget af en jernbanemand. Bertl Grass blev sendt til koncentrationslejren Auschwitz, hvor han omkom.¹

Efter andre uheld og tragedier, og på grund af tyskernes stigende interesse, opgav gruppen at finde »den nye vej« til Palæstina.

Flugt i utide, Bornholmsaffæren

Bedre held havde en gruppe på ni chavarim, som flygtede til Sverige fra Bornholm. Flugten blev planlagt af et af medlemmerne fra »Der neue Weg« i samarbejde med tre chavarim, som arbejdede i fiskeriet på Bornholm.

Planen var, efter aftale med ejeren, at kapre en fiskekutter i havnen i Tejn, og i den sejle til Sverige. Flugten skulle foregå natten til den 1. april 1943. Det var ikke en tur for alle og enhver; det blæste med vindstyrke 11, og kutteren skulle for sejl glide ud af havnen, for i åbent hav at starte motoren. Men det lykkedes; seks timer senere ankom de ni sikkert til Simrishamn i Sverige.

To chavarim fra Roskildeområdet deltog i flugten. Den ene var Walther Pergamenter, som havde været vandrelærer for Jugend-Allahbørnene i Såbyområdet (en enkelt af dem husker stadig, at de undrede sig over, at han pludselig ikke kom mere); den anden var Norbert Kammermann:

..»I 1943 arbejdede jeg på Poulsens Planteskole i Roskilde.

Gruppen spurgte, om jeg ville være med, og jeg indvilligede (faktisk havde jeg på det tidspunkt planer om at sejle fra et eller andet sted nær Helsingør til Helsingborg).

Den 28.3.1943 tog jeg toget til København, og rejste med færgen til Bornholm..

..Nogle af vore medlemmer begyndte at tale og drikke med de tyske soldater på havnen.

De tyske soldater faldt i søvn, og vi forlod havnen en stormfuld nat..«.
(Norbert Kammermanns beretning)

*Norbert Kammermann og Lilo Fredersdorf.
(Hans May)*

Om grunden til at flygte skriver Norbert Kammermann:

..»Grunden til at forlade Danmark på det tidlige tidspunkt var:

- Vi brød os ikke om fortsat at bo i et tysk besat land, (i Østrig, hvor jeg boede indtil december 1938, havde vi erfaringer nok med nazisterne, og min far havde siddet i Dachau koncentrationslejren fra 1938 til 1939.

- I 1943, i Roskilde, havde jeg kontakt med to tyske soldater, som besøgte drivhusene, hvor jeg arbejdede, og jeg fik gennem dem en fornemmelse af, hvad der skete i lejrene i Polen..«.

Tyskerne kom naturligvis under vejr med, hvad der var foregået, og lod Det Mosaiske Trossamfund vide, at den slags forsøg kunne få alvorlige følger for jøderne i Danmark. Margolinsky udsendte en alvorlig appel til Hechaluzeleverne, som foreholdt dem, at deres situation ikke var anderledes end andre jøders her i landet.

Der er ingen tvivl om, at de jødiske kredse i Danmark stadig klamrede sig til håbet om, at besættelsesmagten havde glemt dem, og dermed anså ethvert flugtforsøg som skadeligt for alle jøder i Danmark.

Nye Hechaluzelever

I slutningen af 1942 og i løbet af foråret 1943 kommer en del Hechaluzelever til Roskilde - og Køgeområdet.

Det kan skyldes tilfældigheder, men sandsynligheden for, at flere søgte nærmere mod Øresundskysten, kan være en af forklaringerne. Blandt andet kan vi konstatere, at flere af de unge jøder fra grupperne omkring Holbæk nu søger mod Roskilde.

Et centrum i Køge?

Sværere er det at konstatere antallet af tilflyttere til Køgeegnen, men enkelte kan vi følge.

To chavarim havde allerede boet på Køgeegnen fra maj 1942. Det var Heinz Stern, som efter et ophold i koncentrationslejren Buchenwald, slap til Danmark med hjælp fra »Landøkonomisk Rejsebureau«, og det var Julius Müller, som var kommet til Danmark fra den jødiske landbrugsskole »Steckeldorf« vest Berlin. Stern arbejdede, efter at have været ansat på Fuglsangsgården ved Herfølge, indtil foråret 1943 på Gamle Lellingegård, og Julius Müller arbejdede på Ny Lellingegård, hos Dan Larsen.

Noget tyder på, at der var opstået et centrum, eller i hvert tilfælde et fælles mødested, for de jødiske landvæsenselever på Køgeegnen. Herom fortæller Georg Stern, som var kommet til Danmark i februar 1939, også efter et ophold i koncentrationslejren Buchenwald. Georg Stern havde arbejdet som sekretær på Hechaluzkontoret i København og haft pladser på forskellige gårde på Sjælland og på Fyn, før han i foråret 1942 kom til Køgeegnen:

..»En kammerat fra Gelsted, som var på landbrugskolen i Haslev havde skaffet os nye arbejdspladser på Køgeegnen. Fra april 42 var jeg på Egemosegård ved Hastrup ved Køge..«.

Georg Stern kommer til skade med sin arm, og

..»jeg kunne ikke fortsætte arbejdet og flyttede til mine kammeraters lejlighed i Åshøj ved Køge, som i øvrigt var samlingssted for kammerater fra hele Køgeegnen..«.

Roskilde

På Roskildeegnen finder vi Hans May, som var kommet til Roskildegården på Køgevej i efteråret 1942 (Roskildegården var forsøgsgård for Dansk Frøforsyning; i dag er den skole for landbrugselever).

På samme tidspunkt fik Hans Finger arbejde på Toftekærgård ved Gøderup.

I Svogerslev på Vejgården hos Svend Gyldenkærne, fik Fritz Spitzer arbejde.

Werner og Ruth Waitzfelder havde fra maj 1941 arbejdet på »Vennelyst« hos proprietær Johannes Rønnenkamp-Holst i Hvalsø. Her mødtes den store gruppe Hechaluzelever fra Holbækegnen, iblandt dem flere, som senere flyttede til Roskilde. I november 1942 flyttede familien Waitzfelder til Jacob Petersens gård i Ledreborg Allé.

Nathan Königshöfer var kommet til Roskilde fra Glostrup:

..»En af mine gode venner, Moritz Isaak, kunne skaffe mig et arbejde i Roskilde på Poulsens Planteskole. Jeg arbejdede der fra midten af 1942 til slutningen i 1943. Over for politiet var jeg anmeldt boende i Roskilde, men i virkeligheden boede jeg i København og rejste hver dag med det første morgentog til Roskilde og tilbage igen om aftenen. Det første morgentog måtte kun benyttes af rejsende med månedskort, som en følge af den tyske besættelse, og af og til var der kontrol ved banegården i Roskilde, men jeg slap dog levende igennem..«.

(Nathan Königshöfers beretning)

Gruppen i Roskilde

I slutningen af 1942 flytter fem chavarim til Roskildeområdet. Flere af dem kom fra et centrum på Holbækegnen, men nu trak de nærmere København.

Max Fisch, der var kommet til Danmark fra Berlin i maj 1938, flyttede i oktober måned til Thorvald Hansens gård, Fyrregården, i Øde Hastrup ved Vor Frue.

Ikke langt derfra fik Paul Tausz arbejde som fodermester på Nilausens gård, Kærbygård, ved Tjæreby.

Jacob Grubner var kommet til Danmark den 18. maj 1938. Efter at have arbejdet på en række gårde i Jylland, kom han til Holbæk. Herfra flyttede han i november til Darupgård ved Roskilde.

Hans Goldstein stammede fra Wien og var kommet til Danmark i december 1938. Indtil 1941 havde han arbejdet i Jylland, men blev tvunget til at forlade sin arbejdsplads på en gård ved Skanderborg på grund af de tyske sikkerhedszoner. I november 1942 kom Goldstein til Ramsømagle og derefter til Marbjerg ved Roskilde.

Den eneste af de fem, som ikke kom til at arbejde på en gård, var Hans Fränkel. Han fik arbejde, og kost og logi, hos smeden i Hedehusene, Bo Søstrup.

Niels Munk

I løbet af sommeren kom gruppen i kontakt med bibliotekar Niels Munk.

Det skete gennem Lilo Fredersdorf, som gruppen havde mødt på et Hechaluzseminar i Langerød, hvortil hun var blevet udsendt som fotograf. Lilo Fredersdorf var ikke kommet til Danmark gennem Hechaluz, men var udrejst med sin moder fra Berlin i juni 1934. Lilo havde lejet et værelse hos Munk i hans lejlighed i Skolegade 17, hvor der ialt var tre lejere. Lejligheden i Skolegade var samlingspunkt for en gruppe af unge mennesker, og hertil sluttede sig nu de unge jøder.

Herom fortæller Hans Goldstein:

„Efterhånden dannedes en uformel kreds omkring lejligheden i Skolegade, hvori vi unge jøder mødte andre unge fra Roskilde; således journalisteleverne fra Roskilde Dagblad, Jørgen Arboe Rasmussen og Torben Wulff.«.

(Torben Wulff var også lejer hos Niels Munk. I slutningen af 1943 dannede Arboe Rasmussen og Wulff gruppen omkring det illegale blad »Roskilde Kurieren«. I foråret 1945 blev gruppen trevlet op og Jørgen Arboe myrdet, angivet af Torben Wulff)².

Ved siden af sammenkomsterne i Skolegade sørgede Munk for, at de unge jøder fik mulighed for at deltage i studiekredse og foredragsaftener på Roskilde Bibliotek.

Roskilde Højskole

I sommeren 1943 opholdt to Hechaluzelever, Heinz Weiss og Samuel Wilamowski, sig på Roskilde Højskole. Gruppen fra Roskilde besøgte ofte de to, (»vi var der i tide og utide«) og tilsyneladende har nogle fra gruppen også deltaget i studiekredse på højskolen. Under alle omstændigheder lærte de unge jøder lærerne på skolen at kende. Det skulle vise sig at være yderst værdifuldt, da det blev tid for flugt.

Ringstedgade 24

Allerede i slutningen af 1942 havde de fem chavarim lejet et værelse i Ringstedgade 24 i Roskilde hos enkefrue Aaberg.

Jacob Grubner fortæller:

..»Her mødtes vi og diskuterede situationen, udvekslede erfaringer fra vores arbejdspladser og hyggede os med kortspil...Muligheden for arbejde inden for modstandsbevægelsen blev også diskuteret, men aktiviteterne indskrænkede sig til et forsøg på våbenkøb fra tyske soldater..«.

Ringstedgade 24 i dag (hus nummer to fra venstre).

Og faktisk blev våbenkøbet til noget:

..»Jeg havde kontakt med nogle tyske soldater, som holdt til i cafeteriet ved Hami i Skomagergade.

Tyskerne ønskede at købe smørmærker, og jeg forhandlede på dårligt »dansk tysk« med dem. Det hele endte med, at jeg fik købt en Walther af en tysk soldat for nogle smørmærker. Revolveren blev hentet på Roskilde kaserne. Egentlig havde jeg ikke gjort mig klart, hvad jeg ville med den revolver.

Smørmærkerne havde jeg i overskud fra min sidste plads i Marbjerg..«.
(Hans Goldstein)

Det er glemt, hvad der blev af pistolen; vistnok kom den videre til den lokale modstandsbevægelse.

Også Hans Fränkel deltog i aktiviteterne, der foregik i et cafeteria i Skomagergade og i KFUM's spisesal i Bredgade:

..»Jeg solgte ost og pølse mod tobak og oplysninger, som jeg videregav til modstandsbevægelsen...«.

(Hans Fränkel)

Sommeren 1943 var præget af uroligheder og det stod klart, at det kun var et spørgsmål om tid inden samarbejdspolitikken led sit endelige nederlag.

I den situation begyndte de jødiske landvæsenselever at tage deres forholdregler. Således forlod Jacob Grubner, Hans Goldstein og Hans Fränkel i løbet af sommeren 1943 deres pladser og flyttede ind i lejligheden i Ringstedgade. Om grunden hertil fortæller Jacob Grubner:

..»I vinteren 1942/43 skulle hver gårdejer i Darup stille en mand til den fælles snerydning.

Olsen sendte mig.

Under rydningen var en af de lokale blevet irriteret over et eller andet og spurgte mig, hvad »en jøde dog ville her«. Jeg langede ud efter ham med min skovl, og han dukkede sig og fortrak. Men episoden viste mig, at jeg var udsat i den lille by, hvor jeg var den eneste jøde...«.

Hans Goldstein kom ikke direkte til Ringstedgade; det viste sig nemlig, at en lokal læge også havde set skriften på væggen:

..»I april 1943 flyttede jeg til Langebjerggård i Marbjerg ved Roskilde. Fra opholdet på Langebjerggård husker jeg nogle ganske ubehagelige kon-

Num	Navn og Sølbjerg	Indlagt for	Prøve indtaget eller tagt	Indskrevet op. dag	Forsand	Indlagt per Afdeling
11855	Hans Goldstein	1943 Langebjerggård	1/4	1/4	1943	1/4 Me 1943

Roskilde Amtssygehus' registreringsprotokol fra 1943.
(Kopi med tilladelse fra Hans Goldstein)

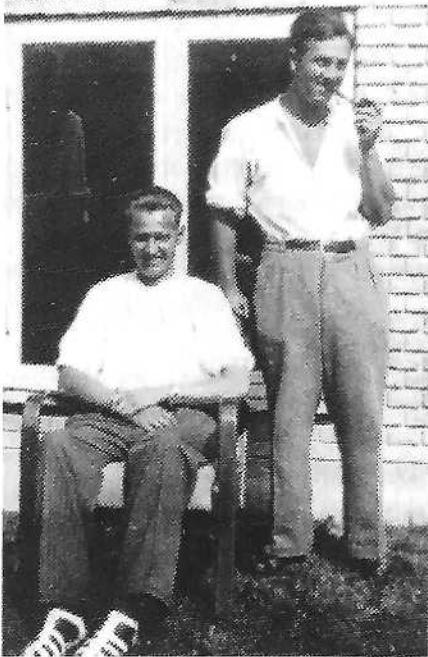
troverser med gårdens forkarl, kontroverser, som nogle gange endte med håndgribeligheder. Jeg husker ikke mere grunden til skænderierne... I juni måned sagde jeg min stilling op på Langebjerggård, idet jeg mente, det var for risikabelt at blive på gården. Det gav ingen problemer; gårdejeren forstod fuldtud min situation.

I den samme måned henvendte jeg mig til en læge i Roskilde, Inga Nilausen, på grund af nogle mindre lammelser i hånden. Lammelserne i

hånden fandt fru Nilaussen ikke så interessante, men hun indlagde mig med det samme på Amtssygehuset.

På sygehuset blev jeg ikke behandlet, tilsyneladende vidste personalet, hvad sagen drejede sig om. Det skal understreges, at jeg faktisk havde henvendt mig til lægen på grund af min dårlige hånd; lidelsen kurerede i øvrigt senere sig selv... I august måned bad jeg om at blive udskrevet, og flyttede til lejligheden i Ringstedgade..«.

Max Fisch og Paul Tausz blev på deres gårde, mens Goldstein, Grubner og Fränkel fandt arbejde på forskellige gårde i omegnen.

*Hans Goldstein på Roskilde Amtssygehus 1943
(stående).
(Hans Goldstein)*

Den 22.august 1943

Det er almindeligt kendt, hvor anspændt situationen blev i Danmark op til den 29.august 1943.

I lighed med mange andre byer, startede demonstrationerne mod besættelsesmagten i Roskilde ugen før, den 22.august. Andetsteds kan man læse om begivenhederne, der udviklede sig ret så voldsomt, og som kostede en ung mand fra Roskilde livet³. Gruppen på de fem Hechaluzelever deltog aktivt i demonstrationerne, og faktisk har vi nogle af de bedste beskrivelser af hændelsesforløbet netop fra disse unge udenlandske jøder.

I mellemtiden havde de fem besluttet, at det var tid at slippe væk. Gennem Niels Munk havde de er-

faret, at der var mulighed for at komme til Sverige med et skib fra Køge. De skulle henvende sig i kælderen til et bestemt hotel i Roskilde, hvor kokken kunne skaffe dem plads på skibet.

Jacob Grubner fortæller:

..»Lørdag aften den 28.august gik vi til hotellet.

Det regnede. Kokken kunne ikke forlade sit arbejde; i stedet skulle vi komme igen næste aften.

Vi gik tilbage til Ringstedgade, hvor Hans Goldstein, Hans Fränkel og jeg gik til ro. Max Fisch og Paul Tausz tog tilbage til deres gårde.

Det var blevet sen nat.

Næste morgen blev vi vækket af en ophidset Niels Munk, som trak os hen til vinduet... En tysk soldat var ved at hænge en rød plakat op. Munk fortalte os, at der på plakaten stod, at den danske regering var gået af, og at der var indført undtagelsestilstand i Danmark.

Ingen måtte forlade byen..«.

Jugend-Alijahbørnene

Også Jugend-Alijahbørnene var flyttet rundt.

Walter Sommerstein var i 1942 flyttet til Fyn, for at være sammen med sin forlovede Margit Goldfinger, og sammen tog de to tilbage til Sjælland i begyndelsen af 1943. Som nævnt kom Margit i huset hos forstanderen på Osted efterskole; Walter fik plads på Dyndergården i Osager hos Johannes Frandsen.

Kurt Wechsler var i foråret 1941 rejst fra Peter Hansens på Kildegården og boede nu i Hareskov by.

Eli Spitz var rejst til Stenstrup.

Hvorvidt Sigi Zoltan stadig boede hos familien Frandsen på Skovledholm i Osager er usikkert; muligvis var han flyttet til egnen omkring Næstved.

Renee Grünfeld var i juli måned 1942 kommet på Den Internationale Højskole i Helsingør (hvor den østrigske pige fik en udmærkelse for en dansk stil om Guldhornene), og fra højskolen var hun rejst til København, hvor hun fik plads i huset hos noget familie til plejeforældrene i Kirke Såby. Mens Renee Grünfeld boede i København, søgte hun en friplads på Tegne- og Kunstindustriskolen. Der var ingen friplads til hende, men den 1. september 1943 kunne hun alligevel begynde på skolen, mod at hun arbejdede der som rengøringshjælp:

..»Jeg husker stadig de tidlige morgener, når jeg låste mig ind på skolen... Især en morgen, hvor jeg ikke kunne få låsen op, og en tysk soldat kom mig til hjælp..«.

(Renee Grünfeld)

Da forfølgelserne af jøderne i Danmark blev indledt i oktober måned forlod Renee Grünfeld København, og søgte tilbage til Kirke Såby.